

बीए- 2 (सेमिस्टर- 3) राज्यशास्त्र

पेपरचे नाव: आंतरराष्ट्रीय राजकारण

श्रीकांत फाकडे, ९७६३८७३९००

पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठे महांकाळ

प्रकरण १ आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप

अ) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा विषय जगातील विविध राष्ट्रांमधील संबंधांचा अभ्यास आहे. यामध्ये राष्ट्रांमधील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंधांचा समावेश होतो. राष्ट्रं आपापल्या हिताच्या उद्दिष्टांसाठी एकमेकांसोबत कसे वागत असतात, याचे विश्लेषण आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केले जाते. या विषयांतर्गत राष्ट्रसंघ, व्यापारी संधी, युद्ध आणि शांतता, सामरिक घडामोडी, आणि जागतिक संस्थांचे कार्य हे महत्त्वाचे मुद्दे असतात.

‘आंतरराष्ट्रीय राजकारण’ म्हणजे विविध राष्ट्रांमधील राजकीय संबंधांचा अभ्यास होय. जगातील स्वतंत्र राष्ट्रे त्यांच्या राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण, सुरक्षा, सहकार्य, आणि संघर्ष या संदर्भात जी परस्परक्रिया करतात, त्यांचा अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण.

“एका देशाच्या परराष्ट्र धोरणाचा आणि इतर देशांच्या धोरणांचा परस्परसंबंध, तसेच त्या संबंधांमुळे निर्माण होणारे राजकीय परिणाम यांचा अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण.”

व्याख्या :

1. **हॅन्स मॉर्गेन्थाऊ (Hans Morgenthau)** यांच्या मते –

“आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे शक्तीच्या माध्यमातून राष्ट्रांमधील संघर्ष आणि सहकार्याचा अभ्यास.”

फ्रँक एल्किन्स (Frankel) यांच्या मते –

“आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा विविध राष्ट्रांमधील संबंधांचा असा अभ्यास आहे ज्यामध्ये शक्ती, प्रभाव आणि अधिकार यांचा विचार केला जातो.”

2. **स्प्राऊट आणि स्प्राऊट (Sprout & Sprout)** यांच्या मते –

“आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे विविध राष्ट्रांमधील वर्तनाच्या पद्धतींचा आणि त्या वर्तनावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास.”

3. **पाल्मर आणि पर्किन्स (Palmer & Perkins)** यांच्या मते –

“आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधांचा असा अभ्यास आहे ज्याचा परिणाम शांतता, युद्ध आणि जागतिक सहकार्यावर होतो.”

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप:

राष्ट्रीय हित आणि परराष्ट्र धोरण: प्रत्येक राष्ट्राचे आपले स्वतःचे राष्ट्रीय हित असते आणि ते साध्य करण्यासाठी राष्ट्रं परराष्ट्र धोरण आखतात. सामर्थ्य आणि सत्ता संतुलन: राष्ट्रांचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सहभाग त्यांच्या आर्थिक, लष्करी आणि कूटनीतिक सामर्थ्यावर अवलंबून असतो. सहकार्य आणि संघर्ष: आंतरराष्ट्रीय संबंध हे सहकार्य (उदा. व्यापार करार, संरक्षण संधी) आणि संघर्ष (उदा. युद्ध, सत्ता संघर्ष) या दोन्ही प्रकारचे असू शकतात. संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि जागतिक संस्था: आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग असतो. उदा. संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन इत्यादी.

1. राष्ट्रकेंद्रित स्वरूप (Nation-Centric Nature)
आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे मुख्यत्वे राष्ट्रांभोवती केंद्रित असते. प्रत्येक राष्ट्र आपले राष्ट्रीय हित, सुरक्षा, आणि सार्वभौमत्व जपण्यासाठी प्रयत्न करते.
2. शक्तीप्रधान स्वरूप (Power-Oriented Nature)
या राजकारणात “शक्ती” हा प्रमुख घटक आहे. राष्ट्रांची परराष्ट्र धोरणे व वर्तन हे त्यांच्या लष्करी, आर्थिक आणि राजनैतिक शक्तीवर अवलंबून असते.
3. संघर्ष आणि सहकार्य यांचे मिश्रण (Combination of Conflict and Cooperation)
राष्ट्रांमध्ये हितसंबंधांच्या संघर्षामुळे युद्धे होतात, तर काही प्रसंगी सामाईक हितासाठी सहकार्य देखील होते (उदा. संयुक्त राष्ट्रसंघ, WTO, WHO).
4. अराजक स्वरूप (Anarchic Nature)
आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केंद्रिय सत्ता किंवा सरकार नसते. प्रत्येक राष्ट्र स्वतंत्र असते, त्यामुळे जागतिक स्तरावर अराजकता (Anarchy) अस्तित्वात असते.
5. परराष्ट्र धोरणावर आधारित स्वरूप (Based on Foreign Policy)
प्रत्येक राष्ट्र आपले परराष्ट्र धोरण (Foreign Policy) ठरवून इतर राष्ट्रांशी संबंध ठेवते. यावरूनच आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा प्रवाह ठरतो.
6. गतिशील स्वरूप (Dynamic Nature)
आंतरराष्ट्रीय राजकारण सतत बदलत राहते. युद्ध, तंत्रज्ञान, अर्थव्यवस्था, जागतिक संस्थांचे निर्णय इत्यादींमुळे त्याचे स्वरूप बदलते.
7. बहुआयामी स्वरूप (Multi-Dimensional Nature)
यात राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय घटकांचा समावेश होतो. उदा. हवामान बदल, मानवाधिकार, व्यापार करार इत्यादी विषयदेखील आता आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा भाग झाले आहेत.
8. परस्परावलंबी स्वरूप (Interdependent Nature)
आजची राष्ट्रे एकमेकांवर आर्थिक, तांत्रिक व सुरक्षेच्या दृष्टीने अवलंबून आहेत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारण आता पूर्णतः स्वतंत्र नसून परस्परावलंबी झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती:

जागतिक व्यवस्था: विविध राष्ट्रांचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचे संबंध आणि त्यातील बदलता सत्तासंतुलन यांचा अभ्यास.

परराष्ट्र धोरण आणि कूटनीती: राष्ट्रांची परराष्ट्र धोरणे आणि त्यांची कूटनीतिक नीती यांचा अभ्यास.

आर्थिक संबंध: जागतिक अर्थव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, जागतिक आर्थिक संस्था यांचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर होणारा प्रभाव.

लष्करी आणि सामरिक संबंध: लष्कराचे सामर्थ्य, सामरिक धोरणे, शस्त्रास्त्र स्पर्धा, तसेच जागतिक युद्धांच्या धोक्यांचा अभ्यास.

माहिती तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरण: आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संवादाच्या पद्धती, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि त्याचा परिणाम.

यामुळे, आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासामुळे राष्ट्रांच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक धोरणांचा आणि त्यांमधील अंतर्गत आणि बाह्य संबंधांचा व्यापक अभ्यास करता येतो.

- परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास (Study of Foreign Policy)
प्रत्येक राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण हे त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे मूळ असते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राष्ट्रे परराष्ट्र धोरण कसे ठरवतात आणि अंमलात आणतात याचा अभ्यास केला जातो.
- शक्ती आणि सुरक्षा (Power and Security)
आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शक्तीचा समतोल (Balance of Power), लष्करी व आर्थिक शक्ती, आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या धोरणांचा अभ्यास केला जातो.
- आंतरराष्ट्रीय संघटना (International Organizations)
संयुक्त राष्ट्रसंघ (UNO), जागतिक आरोग्य संघटना (WHO), जागतिक व्यापार संघटना (WTO), नाटो (NATO) इत्यादी संस्थांच्या माध्यमातून राष्ट्रे सहकार्य करतात. या संघटनांच्या कार्यपद्धती आणि प्रभावाचा अभ्यास या विषयात केला जातो.
- राजनय आणि कूटनीती (Diplomacy)
राष्ट्रांमधील संवाद आणि करार हे राजनयाच्या माध्यमातून होतात. राजनयाचे प्रकार, तत्त्वे, साधने आणि तंत्रे हेदेखील आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत येतात.
- युद्ध आणि शांततेचा अभ्यास (Study of War and Peace)
आंतरराष्ट्रीय राजकारणात युद्धाची कारणे, परिणाम आणि प्रतिबंधाचे उपाय तसेच शांतता राखण्यासाठीच्या प्रयत्नांचा अभ्यास केला जातो.
- आंतरराष्ट्रीय कायदा (International Law)
राष्ट्रांमधील वर्तन नियंत्रित करणारे आंतरराष्ट्रीय कायदे, करार, संधीपत्रे आणि त्यांचे पालन यांचा अभ्यास या विषयात केला जातो.
- जागतिक अर्थव्यवस्था (Global Economy)
व्यापार, गुंतवणूक, मदत, आर्थिक निर्बंध, विकास आणि जागतिकीकरण या आर्थिक पैलूंचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत येतो.
- मानवाधिकार आणि पर्यावरणीय मुद्दे (Human Rights & Environmental Issues)
आजच्या काळात मानवाधिकार संरक्षण, हवामान बदल, पर्यावरणीय करार आणि जागतिक टिकाव (sustainability) हे विषयही आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा महत्त्वाचा भाग बनले आहेत.
- प्रादेशिक संघटना आणि प्रादेशिक राजकारण (Regional Politics & Organizations)
युरोपियन युनियन (EU), SAARC, ASEAN, BRICS यांसारख्या प्रादेशिक संघटनांचा अभ्यासही आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत येतो.

ब) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे सिद्धांत- आदर्शवादी आणि वास्तववादी

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात दोन प्रमुख सिद्धांत महत्त्वाचे मानले जातात: आदर्शवादी आणि वास्तववादी सिद्धांत. या दोन्ही सिद्धांतांमध्ये राष्ट्रांची परस्परांशी कशी वागणूक असते, शक्तीचे स्वरूप, आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य याबाबत भिन्न दृष्टिकोन आहेत.

1. आदर्शवादी सिद्धांत (Idealism)

आदर्शवाद हा आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये नैतिकतेला, सहकार्याला, आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांना महत्व देतो. या सिद्धांतानुसार राष्ट्रे एकमेकांशी सहकार्य करू शकतात आणि शांतता राखण्यासाठी एकत्र येऊ शकतात.

मुख्य मुद्दे:

- **मानवी स्वभाव:** आदर्शवादी विचारानुसार मानव स्वभावतः चांगला आहे आणि प्रगतीसाठी सक्षम आहे.
- **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:** संयुक्त राष्ट्र संघ (UN) किंवा लीग ऑफ नेशन्ससारख्या संस्थांच्या माध्यमातून राष्ट्रे एकत्र काम करू शकतात.
- **सामूहिक सुरक्षा:** युद्ध टाळण्यासाठी राष्ट्रांनी एकत्र येऊन आक्रमकांना रोखणे आवश्यक आहे.
- **आंतरराष्ट्रीय कायदा:** आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि नैतिकता राष्ट्रांच्या वर्तनाला मार्गदर्शक ठरू शकतात.
- **बहुपक्षीयता आणि राजनय:** आदर्शवादी बहुपक्षीय चर्चा आणि राजनयाच्या माध्यमातून संघर्ष टाळण्यावर विश्वास ठेवतात.

प्रमुख व्यक्ती:

- **वुडरो विल्सन:** अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष, ज्यांनी लीग ऑफ नेशन्सची स्थापना आणि सामूहिक सुरक्षेची संकल्पना मांडली.
- **इमॅन्युएल कांट:** ज्यांच्या “Perpetual Peace” या सिद्धांताने आंतरराष्ट्रीय शांततेचा विचार दिला.

आदर्शवादावर टीका:

वास्तववादी विचारवंतांचा असा विश्वास आहे की आदर्शवाद खूपच आशावादी आहे आणि तो शक्ती व स्वार्थाचे महत्व कमी लेखतो.

2. वास्तववादी सिद्धांत (Realism)

वास्तववाद हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शक्ती, राज्याच्या स्वार्थी स्वभाव, आणि आंतरराष्ट्रीय प्रणालीतील अराजकतेवर आधारित आहे.

मुख्य मुद्दे:

- **मानवी स्वभाव:** वास्तववादी विचारानुसार मानव स्वार्थी आहे आणि हा स्वभाव राष्ट्रांच्या वर्तनातही प्रतिबिंबित होतो.
- **अराजक आंतरराष्ट्रीय प्रणाली:** आंतरराष्ट्रीय प्रणालीमध्ये कोणतेही केंद्रीकृत नियंत्रण नसते, त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला स्वतःची सुरक्षा साधण्यासाठी स्वतःवरच अवलंबून राहावे लागते.
- **राष्ट्रीय स्वार्थ आणि शक्ती:** राष्ट्रे प्रामुख्याने आपल्या राष्ट्रीय हित आणि सुरक्षिततेसाठी काम करतात. लष्करी व आर्थिक शक्ती राष्ट्रांसाठी अत्यावश्यक मानली जाते.
- **शून्य-योगाचे खेळ:** आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा एक स्पर्धात्मक खेळ आहे, जिथे एका राष्ट्राचा फायदा दुसऱ्या राष्ट्राच्या तोट्याचे कारण ठरतो.
- **शक्ती संतुलन:** एकाधिकार टाळण्यासाठी राष्ट्रे एकमेकांविरुद्ध शक्ती संतुलन साधतात.

प्रमुख व्यक्ती:

- **हांस मॉर्गंथाउ:** आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील प्रमुख वास्तववादी विचारवंत.

- **थ्यूसीडाइडस:** प्राचीन ग्रीक इतिहासकार, ज्यांनी पेलोपोनेशियन युद्धाचे वर्णन केले.
- **निकोलो मॅक्याव्हेली:** यांचे *द प्रिन्स* हे शक्तीच्या तात्त्विक राजकारणावरील एक महत्त्वपूर्ण कार्य आहे.

वास्तववादावर टीका:

वास्तववादावर टीका करणारे असे म्हणतात की हा सिद्धांत सहकार्याची संधी दुर्लक्ष करतो आणि फक्त शक्तीवर लक्ष केंद्रीत करतो.

आदर्शवाद आणि वास्तववाद यांची तुलना:

घटक	आदर्शवाद (Idealism)	वास्तववाद (Realism)
मानवी स्वभाव	आशावादी, मानव स्वभावतः चांगला आहे	निराशावादी, मानव स्वार्थी आहे
शक्तीचा वापर	नैतिकता आणि कायद्यापेक्षा शक्ती गौण आहे	शक्ती हे आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे मुख्य तत्व आहे
आंतरराष्ट्रीय प्रणाली	सहकार्य आणि संस्थांच्या माध्यमातून संघर्ष कमी होतो	अराजक प्रणाली, प्रत्येक राष्ट्र स्वतःची मदत करतो
राष्ट्रांचे हित	सामूहिक सुरक्षा, जागतिक न्याय	राष्ट्रीय हित आणि सुरक्षितता महत्वाची
युद्धाचे स्वरूप	कूटनीतीने आणि सहकार्यातून युद्ध टाळता येते	शक्तीच्या राजकारणामुळे युद्ध अपरिहार्य असू शकते
संघर्षाला प्रतिसाद	बहुपक्षीय सहकार्य आणि राजनय	लष्करी शक्ती आणि आघाड्या निर्माण करणे

या दोन सिद्धांतांमध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंधांना पाहण्याचे विविध दृष्टिकोन आहेत, आणि ते आजच्या राजकारणावरही प्रभाव टाकतात.

प्रकरण २ राष्ट्रीय सत्ता

अ) राष्ट्रीय सत्ता : अर्थ आणि स्वरूप (Meaning and Nature of National Power)

राष्ट्रीय सत्तेचा अर्थ :

‘राष्ट्रीय सत्ता’ म्हणजे —

एका राष्ट्राची इतर राष्ट्रांवर प्रभाव टाकण्याची, त्यांच्या वर्तनात बदल घडवून आणण्याची, किंवा त्यांना आपल्या धोरणानुसार वागण्यास प्रवृत्त करण्याची क्षमता.

“एखाद्या राष्ट्राकडे असलेली ती लष्करी, आर्थिक, राजनैतिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक शक्ती, जिच्या आधारे ते राष्ट्र आपले राष्ट्रीय हित साध्य करू शकते, ती म्हणजे राष्ट्रीय सत्ता.”

व्याख्या:

1. हॅन्स मॉर्गेन्थाऊ (Hans Morgenthau) —

“सत्ता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीची किंवा राष्ट्राची इतरांवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता.”

(*Power is the control of man over the minds and actions of other men.*)

2. कॅपलन (Kaplan) —

“राष्ट्रीय सत्ता ही एक अशी शक्ती आहे जी राष्ट्र आपल्या हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी वापरते.”

3. पाल्मर आणि पर्किन्स (Palmer & Perkins) —

4. जॉर्ज श्वार्ट्झ -

“राष्ट्रीय सत्ता म्हणजे राष्ट्राकडे असलेली सर्व साधने आणि संसाधने ज्यांच्या माध्यमातून ते आपले उद्दिष्ट साध्य करते.”

“राष्ट्रीय सत्ता म्हणजे राष्ट्राच्या नियंत्रणाखालील ती क्षमता जी त्याच्या राष्ट्रीय हितसंबंधांच्या रक्षणासाठी वापरली जाते.”

राष्ट्रीय सत्तेचे स्वरूप (Nature of National Power):

1. गतिशील स्वरूप (Dynamic Nature)

राष्ट्रीय सत्ता सतत बदलणारी असते. तंत्रज्ञान, विज्ञान, अर्थव्यवस्था, नेतृत्व, लोकसंख्या या घटकांनुसार तिची वाढ किंवा घट होते.

2. बहुआयामी स्वरूप (Multi-Dimensional Nature)

सत्तेचा आधार केवळ लष्करी शक्ती नसून राजकीय, आर्थिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक शक्तींचा एकत्रित परिणाम असतो.

3. सापेक्ष स्वरूप (Relative Nature)

राष्ट्रीय सत्ता ही सापेक्ष असते. एका राष्ट्राची सत्ता इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत किती आहे यावर तिचे मोजमाप ठरते.

4. अमूर्त स्वरूप (Intangible Nature)

सत्तेचे काही घटक मोजता येत नाहीत, उदा. राष्ट्रनिष्ठा, नेतृत्व, मनोबल, राजनैतिक कौशल्य. त्यामुळे सत्ता ही केवळ भौतिक नसून मानसिक व सामाजिक स्वरूपाची असते.

5. साधनात्मक स्वरूप (Instrumental Nature)

राष्ट्रीय सत्ता ही राष्ट्रीय हित साध्य करण्याचे साधन आहे. तिचा वापर संरक्षण, विकास, आणि आंतरराष्ट्रीय प्रभाव वाढविण्यासाठी केला जातो.

6. परस्परवलंबी स्वरूप (Interdependent Nature)

आजच्या जागतिक युगात कोणतेही राष्ट्र पूर्णपणे स्वतंत्र नाही. त्यामुळे सत्तेचा वापर इतर राष्ट्रांच्या सहकार्याशिवाय शक्य होत नाही.

निष्कर्ष :

राष्ट्रीय सत्ता ही राष्ट्रांच्या अस्तित्त्व, प्रतिष्ठा आणि प्रगतीचे मूलभूत साधन आहे. ती राष्ट्रांच्या भौतिक साधनांवर आणि मानसिक क्षमतेवर अवलंबून असते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सर्व निर्णय, संघर्ष आणि सहकार्य या सर्वांचा केंद्रबिंदू म्हणजेच राष्ट्रीय सत्ता होय.

ब) राष्ट्रीय सत्तेचे घटक

1. भौगोलिक घटक (Geographical Factors)

- राष्ट्राचे स्थान, आकार, सीमारेषा, हवामान, नैसर्गिक संसाधने, किनारे, पर्वत, नद्या इत्यादी घटक सत्तेवर प्रभाव टाकतात.
- उदाहरणार्थ, भारताचे भौगोलिक स्थान आशियातील सामरिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

2. लोकसंख्या (Population)

- जास्त व कार्यक्षम लोकसंख्या हे राष्ट्राचे मोठे बळ असते.
- लोकसंख्येचा दर्जा, शिक्षण, कौशल्य आणि देशभक्ती सत्तेला बळकटी देतात.

3. अर्थव्यवस्था (Economic Strength)

- औद्योगिक विकास, शेती, व्यापार, संसाधनांचे वितरण, तंत्रज्ञान आणि उत्पादनशक्ती यावर सत्तेची मजबुती ठरते.
- आर्थिक शक्तीमुळेच राष्ट्र लष्करी शक्ती आणि राजनयिक प्रभाव टिकवू शकते.

4. लष्करी शक्ती (Military Power)

- राष्ट्रीय सुरक्षेचे प्रमुख साधन म्हणजे सेना, नौदल, वायुसेना, आणि त्यांची आधुनिक तांत्रिक क्षमता.

- लष्करी शक्तीमुळे राष्ट्र स्वतःचे सार्वभौमत्व आणि हितसंबंध जपू शकते.

5. नैसर्गिक संसाधने (Natural Resources)

- तेल, कोळसा, खनिजे, पाणी, शेतीयोग्य जमीन इत्यादी संसाधने राष्ट्राच्या स्वावलंबनाचे आणि आर्थिक स्थैर्याचे आधार असतात.

6. राष्ट्रीय नेतृत्व (National Leadership)

- सक्षम, दूरदृष्टी असलेले आणि नीतिमान नेतृत्व राष्ट्राला बलवान बनवते.
- नेत्यांचे निर्णय आणि धोरणे सत्तेच्या वापरावर थेट परिणाम करतात.
- उदा. नेहरू, गांधी, चर्चिल, लिंकन, इत्यादी प्रभावी नेते.

7. राष्ट्रीय चरित्र व मनोबल (National Character and Morale)

- नागरिकांची देशभक्ती, शिस्त, एकता आणि आत्मविश्वास हे राष्ट्राच्या सत्तेचे अदृश्य पण प्रभावी घटक आहेत.

8. राजकीय स्थैर्य (Political Stability)

- स्थिर शासन आणि मजबूत राजकीय प्रणालीमुळे राष्ट्राची सत्ता वाढते.
- अस्थिरतेमुळे बाह्य धोके वाढतात आणि प्रभाव कमी होतो.

9. राजनय (Diplomacy)

- राजनय म्हणजे इतर राष्ट्रांशी कुशलतेने व्यवहार करण्याची कला.
- चांगली कूटनीती राष्ट्राला युद्धाशिवाय आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यास मदत करते.
- म्हणूनच म्हटले जाते — “Diplomacy is the brain of national power.”

10. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती (Scientific & Technological Progress)

- विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात प्रगती करणारी राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बलवान ठरतात.
- उदा. अमेरिका, रशिया, चीन, जपान इत्यादी देशांची सत्ता तंत्रज्ञानावर आधारित आहे.

प्रकरण ३ राजनय

अ) राजनयाचा अर्थ

अर्थ :

राजनय म्हणजे दोन किंवा अधिक राष्ट्रांमधील राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि इतर संबंधांना सुव्यवस्थित आणि सौहार्दपूर्ण ठेवण्यासाठी वापरली जाणारी कला, पद्धत किंवा प्रक्रिया होय.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास — राजनय म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये संवाद, वाटाघाटी आणि समझोता करण्याची कला.

व्याख्या :

1. सिर अर्नेस्ट सॅटो (Sir Ernest Satow) यांच्या मते —

“Diplomacy is the application of intelligence and tact to the conduct of official relations between the governments of independent states.”

म्हणजेच — स्वायत्त राष्ट्रांमधील अधिकृत संबंधांचे संचालन बुद्धिमत्ता व कुशलतेने करण्याची कला म्हणजे राजनय.

2. हॅरोल्ड निकोलसन (Harold Nicolson) यांच्या मते —

“Diplomacy is the management of international relations by negotiation; the method by which these relations are adjusted and managed by ambassadors and envoys.”

म्हणजेच — आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे व्यवस्थापन आणि समायोजन वाटाघाटींच्या माध्यमातून करण्याची प्रक्रिया म्हणजे राजनय.

3. डॉ. महादेव देसाई यांच्या शब्दांत —

“राजनय म्हणजे राष्ट्रांमधील संबंधांचे बुद्धिपूर्ण आणि विवेकपूर्ण संचालन करण्याची कला.”

राजनय म्हणजे —

“विविध राष्ट्रांमधील संबंध सुधारण्यासाठी, मतभेद दूर करण्यासाठी आणि परस्पर हितसंबंध जपण्यासाठी वापरली जाणारी संवाद व वाटाघाटींची कला.”

राजनयाचे उद्दिष्टे (Objectives of Diplomacy) — विस्तृत स्पष्टीकरण

राजनयाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे राष्ट्रांमधील संबंध शांततापूर्ण, स्थिर आणि परस्पर हितसंबंधांवर आधारित ठेवणे. राजनय हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील एक महत्त्वाचे साधन आहे ज्याद्वारे राष्ट्र आपले राष्ट्रीय हित साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात. खालीलप्रमाणे राजनयाची प्रमुख उद्दिष्टे स्पष्ट करता येतात —

१. राष्ट्रीय हिताचे रक्षण करणे (Protection of National Interest)

प्रत्येक राष्ट्राचे पहिले कर्तव्य म्हणजे स्वतःचे हित जपणे. राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्र आपल्या सीमांचे संरक्षण, आर्थिक सुरक्षितता, राजकीय स्थैर्य आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा जपते.

उदाहरणार्थ — व्यापार करार, संरक्षण करार किंवा सीमेवरील शांतता करार हे राष्ट्रीय हितासाठी केलेले राजनयिक प्रयत्न असतात.

२. शांतता आणि स्थैर्य राखणे (Maintaining Peace and Stability)

राजनयाचे एक मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे युद्ध टाळून संवाद, वाटाघाटी आणि समझोत्याद्वारे समस्यांचे निराकरण करणे.

आंतरराष्ट्रीय संघर्ष टाळण्यासाठी आणि जागतिक शांतता राखण्यासाठी राजनय आवश्यक ठरते.

३. आर्थिक हितसंबंध वाढविणे (Promotion of Economic Interests)

राजनयाद्वारे राष्ट्रे परस्पर व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आणि उद्योगविकास यांसारख्या आर्थिक क्षेत्रात सहकार्य वाढवतात.

उदा. — भारताने विविध देशांबरोबर केलेले मुक्त व्यापार करार (Free Trade Agreements).

४. सांस्कृतिक आणि सामाजिक सहकार्य वाढविणे (Cultural and Social Cooperation)

राजनयाच्या माध्यमातून राष्ट्रे शिक्षण, संस्कृती, क्रीडा, आणि विज्ञान या क्षेत्रांत एकमेकांशी आदानप्रदान करतात.

उदा. — सांस्कृतिक कार्यक्रम, विद्यार्थी आदानप्रदान योजना, आणि आंतरराष्ट्रीय उत्सव.

५. आंतरराष्ट्रीय समस्या सोडविणे (Settlement of International Disputes)

राजनय हे विवाद आणि संघर्ष यांचे निराकरण करण्याचे प्रभावी साधन आहे.

उदाहरणार्थ — सीमा विवाद, जलवाटप प्रश्न, किंवा स्थलांतराच्या समस्या या राजनयिक चर्चेतून सोडवल्या जातात.

६. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि समजूत वाढविणे (Enhancing International Understanding and Cooperation)

राजनय राष्ट्रांमध्ये परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि समज वाढवते.

यामुळे जागतिक समुदायामध्ये एकोपा आणि समन्वय निर्माण होतो.

७. राष्ट्राची प्रतिष्ठा उंचावणे (Enhancing National Prestige)

राजनय हे राष्ट्राच्या प्रतिष्ठेचे प्रतीक असते. सुज्ञ, प्रभावी आणि यशस्वी राजनय राष्ट्राला जागतिक पातळीवर आदर आणि स्थान मिळवून देते.

उदा. — भारताची “गुटनिरपेक्ष चळवळ” (NAM) किंवा “जी-20” मधील सक्रीय भूमिका.

८. आपत्कालीन परिस्थितीत मदत मिळवणे (Securing Assistance in Emergencies)

युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती किंवा आर्थिक संकटाच्या वेळी राजनयाच्या माध्यमातून इतर राष्ट्रांकडून मदत मिळवली जाते.

उदा. — महामारीच्या काळात लस आणि वैद्यकीय सहाय्य मिळवणे.

९. जागतिक संस्थांमध्ये सहभाग आणि प्रभाव वाढविणे (Participation and Influence in International Organizations)

संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक, WTO, IMF यांसारख्या संस्थांमध्ये प्रभाव राखण्यासाठी राजनय आवश्यक असतो.

प्रभावी राजनय राष्ट्रांच्या जागतिक धोरणांवर परिणाम करण्याची क्षमता वाढवतो.

राजनयाचे अंतिम उद्दिष्ट म्हणजे —

राष्ट्रांच्या हिताचे रक्षण करणे, शांतता राखणे, आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर परस्पर सहकार्य व विकास साधणे.

ब) राजनयाचे प्रकार

राजनयाचे प्रकार आणि त्यांची वैशिष्ट्ये

राजनय म्हणजे राष्ट्रांमधील संबंध सौहार्दपूर्ण ठेवण्यासाठी वापरली जाणारी कला, पद्धत आणि प्रक्रिया. काळ, साधने, स्वरूप आणि उद्दिष्टे यांनुसार राजनयाचे विविध प्रकार आढळतात. खालीलप्रमाणे प्रमुख राजनयाचे प्रकार व त्यांची वैशिष्ट्ये दिली आहेत —

१. खुला राजनय (Open Diplomacy)

अर्थ:

खुला राजनय म्हणजे राष्ट्रांमधील व्यवहार आणि करार सार्वजनिकरीत्या, पारदर्शक पद्धतीने केले जाणे.

वैशिष्ट्ये:

- सर्व व्यवहार जनतेच्या माहितीकरिता खुले असतात.
- पारदर्शकता आणि जबाबदारीवर भर दिला जातो.
- लोकशाही राष्ट्रांमध्ये प्रचलित प्रकार.
- गुप्तता कमी, विश्वासार्हता अधिक.

उदा. : पहिल्या महायुद्धानंतर राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेनंतर खुल्या राजनयाला प्रोत्साहन मिळाले.

२. गुप्त राजनय (Secret Diplomacy)

अर्थ:

गुप्त राजनयात राष्ट्रांमधील करार, व्यवहार आणि वाटाघाटी गुप्त ठेवले जातात.

वैशिष्ट्ये:

- चर्चा आणि करार अत्यंत गुप्त पद्धतीने होतात.
- उच्चपदस्थ नेते किंवा राजनयिक मर्यादित माहिती ठेवतात.
- काहीवेळा जनतेपासून माहिती लपवली जाते.
- युद्धकाळात किंवा संकटात प्रचलित प्रकार.

उदा. : पहिल्या महायुद्धातील काही गुप्त करार.

३. द्विपक्षीय राजनय (Bilateral Diplomacy)

अर्थ:

दोन राष्ट्रांमधील परस्पर संबंधांवर आधारित राजनय.

वैशिष्ट्ये:

- एक देश दुसऱ्या देशाशी थेट व्यवहार करतो.
- राजदूतांच्या माध्यमातून वाटाघाटी होतात.
- व्यापार, सुरक्षा आणि सांस्कृतिक संबंध दृढ होतात.

उदा. : भारत आणि नेपाळ यांच्यातील द्विपक्षीय संबंध.

४. बहुपक्षीय राजनय (Multilateral Diplomacy)

अर्थ:

तीन किंवा अधिक राष्ट्रांमधील संबंध व वाटाघाटी यावर आधारित राजनय.

वैशिष्ट्ये:

- आंतरराष्ट्रीय परिषदांद्वारे चर्चा होते.
- जागतिक समस्या सामूहिकपणे सोडवल्या जातात.
- आंतरराष्ट्रीय संस्था जसे – संयुक्त राष्ट्रसंघ (UNO), WTO, WHO यामध्ये प्रचलित.

उदा. : संयुक्त राष्ट्रसंघाची महासभा.

५. संरक्षणात्मक राजनय (Defensive Diplomacy)

अर्थ:

आपले राष्ट्रीय हित, सीमा, आणि सार्वभौमत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी राबवली जाणारी राजनय.

वैशिष्ट्ये:

- शत्रुत्वपूर्ण राष्ट्रांशी सावध व्यवहार.
- संरक्षण करार व सैनिकी समझोते.
- संकटकाळात राष्ट्रांच्या सुरक्षेला प्राधान्य.

६. आर्थिक राजनय (Economic Diplomacy)

अर्थ:

व्यापार, गुंतवणूक, आणि आर्थिक हित वाढविण्यासाठी वापरली जाणारी राजनय.

वैशिष्ट्ये:

- व्यापार करार, आर्थिक भागीदारी, गुंतवणूक प्रोत्साहन.
- उद्योग, तंत्रज्ञान आणि संसाधनांचे आदानप्रदान.
- आर्थिक विकासाला चालना.

उदा. : भारताचे “मेक इन इंडिया” अभियान परकीय गुंतवणुकीसाठी राजनयिक प्रयत्न करते.

७. सांस्कृतिक राजनय (Cultural Diplomacy)

अर्थ:

संस्कृती, परंपरा, आणि कलेच्या माध्यमातून इतर देशांशी संबंध दृढ करणे.

वैशिष्ट्ये:

- कला, संगीत, शिक्षण, आणि पर्यटनाचा प्रचार.
- सांस्कृतिक आदानप्रदानाद्वारे सद्भावना निर्माण.

उदा. : “इंडियन कौन्सिल फॉर कल्चरल रिलेशन्स (ICCR)” चे कार्य.

८. सार्वजनिक राजनय (Public Diplomacy)

अर्थ:

परकीय राष्ट्रातील जनतेशी थेट संवाद साधून आपली सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करणे.

वैशिष्ट्ये:

- माध्यमे, सोशल मीडिया, आणि कार्यक्रमांद्वारे संवाद.
- जनमानसात विश्वास आणि आदर निर्माण करणे.

उदा. : भारताचे “योगा डे” साजरा करून जागतिक स्तरावर प्रतिमा उंचावणे.

९. गट-निरपेक्ष राजनय (Non-Aligned Diplomacy)

अर्थ:

शीतयुद्धकाळात कोणत्याही महासत्तेच्या गटाशी न जुळता स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण ठेवणे.

वैशिष्ट्ये:

- स्वतंत्र भूमिका आणि निर्णयक्षमता.
- शांतता, सहअस्तित्व आणि विकासावर भर.

उदा. : भारताची 'गुटनिरपेक्ष चळवळ' (NAM).

१०. जुना राजनय:

दोन किंवा अधिक राष्ट्रांमधील व्यवहार गुप्तपणे, मर्यादित राजघराणे, उच्च अधिकारी किंवा राजदूत यांच्या माध्यमातून केले जाणारे राजनय. ही पद्धत प्रामुख्याने पहिल्या महायुद्धापूर्वी प्रचलित होती.

वैशिष्ट्ये :

1. गुप्तता :
सर्व व्यवहार आणि करार जनतेपासून लपवून ठेवले जात.
2. मर्यादित सहभाग :
फक्त काही राजे, सरदार किंवा राजदूतच निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असत.
3. सत्ताधारी वर्गाचे वर्चस्व :
राजनय हे सत्ताधार्यांचे विशेष क्षेत्र मानले जात असे.
4. लोकांचा सहभाग नाही :
लोकशाही किंवा जनमताला महत्त्व दिले जात नसे.
5. युद्ध आणि विस्तारवादी प्रवृत्ती :
राजनय प्रामुख्याने सत्तेचा विस्तार आणि स्वार्थ साधण्याकडे झुकलेला असे.
6. गुप्त करार :
अनेक देश गुप्त करार करून युद्ध किंवा संधी तयार करत.
उदा. : पहिल्या महायुद्धापूर्वीचे गुप्त लष्करी करार.

११. नवा राजनय (New Diplomacy)

अर्थ :

आंतरराष्ट्रीय संबंध लोकशाही, पारदर्शकता आणि सहकार्याच्या तत्वांवर आधारित करून सार्वजनिकपणे चालवला जाणारा राजनय. ही पद्धत पहिल्या महायुद्धानंतर (१९१९ नंतर) विशेष प्रचलित झाली.

वैशिष्ट्ये :

1. खुला आणि पारदर्शक :
व्यवहार व करार सार्वजनिकपणे घोषित केले जातात.
उदा. : राष्ट्रसंघ व संयुक्त राष्ट्रसंघाचे करार.
2. लोकशाहीप्रधान :
जनमत, संसद, आणि लोकशाही संस्थांना महत्त्व दिले जाते.
3. सर्वसमावेशक सहभाग :
केवळ राजदूत नव्हे, तर तज्ञ, पत्रकार, आणि सामाजिक संस्थाही सहभागी होतात.
4. शांततेवर भर :
युद्धाऐवजी संवाद, वाटाघाटी, आणि समझोत्याद्वारे समस्या सोडविणे.

5. आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका :
UNO, WTO, WHO, NAM, इत्यादी संस्थांद्वारे बहुपक्षीय राजनय.
6. माध्यमांचा प्रभाव :
प्रसारमाध्यमे आणि जनसंपर्क यांचा राजनयिक निर्णयांवर प्रभाव वाढला आहे.
7. जनसंपर्क व सार्वजनिक राजनय :
राष्ट्रे परकीय जनतेशी थेट संवाद साधून आपली प्रतिमा उंचावतात.

जुना राजनय स्वार्थ, गुप्तता आणि सत्तेवर आधारित होता; तर नवा राजनय शांतता, लोकशाही आणि पारदर्शकतेवर आधारित आहे. नव्या राजनयामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, समज आणि जागतिक शांततेस चालना मिळाली आहे.

१२. लोकतांत्रिक राजनय (Democratic Diplomacy)

अर्थ :

लोकतांत्रिक राजनय म्हणजे लोकशाही तत्वांवर आधारित, जनतेच्या हितसंबंधांचा विचार करून, पारदर्शक आणि उत्तरदायी स्वरूपात चालवला जाणारा राजनय.

हा राजनय प्रामुख्याने लोकशाही राष्ट्रांमध्ये (उदा. भारत, अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स इ.) प्रचलित आहे.

वैशिष्ट्ये :

1. लोकशाही संस्थांचा सहभाग :
संसद, जनता, प्रसारमाध्यमे आणि स्वतंत्र संस्था राजनयावर देखरेख ठेवतात.
2. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व :
करार व निर्णय सार्वजनिक केले जातात. सरकार जनतेसमोर जबाबदार असते.
3. जनहितावर भर :
परराष्ट्र धोरण जनतेच्या कल्याणाशी निगडीत असते.
4. शांतताप्रिय दृष्टिकोन :
संवाद, समझोता आणि सहकार्याद्वारे मतभेद सोडवले जातात.
5. मुक्त प्रसारमाध्यमे :
माध्यमांना परराष्ट्र विषयांवर चर्चा व टीका करण्याचे स्वातंत्र्य असते.
6. बहुपक्षीय राजनयाला प्राधान्य :
संयुक्त राष्ट्रसंघ, NAM, WTO इ. संस्थांमार्फत सहकार्य वाढविणे.

उदा. : भारताची गुटनिरपेक्ष परराष्ट्र नीती आणि शांततापूर्ण राजनय.

१३. एकपक्षीय राजनय (Totalitarian Diplomacy / Autocratic Diplomacy)

एकपक्षीय किंवा हुकूमशाही राजनय म्हणजे सर्व परराष्ट्र धोरण आणि निर्णय एका पक्षाच्या किंवा नेत्याच्या हातात केंद्रीत असलेला राजनय.

हा राजनय हुकूमशाही शासनव्यवस्थेत (उदा. नाझी जर्मनी, फॅसिस्ट इटली, माजी सोव्हिएत संघ, उत्तर कोरिया) प्रचलित असतो.

वैशिष्ट्ये :

1. सत्तेचे केंद्रीकरण :
सर्व राजनयिक निर्णय एकाच पक्षाकडे किंवा नेत्याकडे असतात.
2. गुप्तता आणि नियंत्रण :
व्यवहार, करार आणि वाटाघाटी जनतेपासून लपविल्या जातात.
3. जनतेचा सहभाग नाही :
जनमत, संसद किंवा प्रसारमाध्यमांना हस्तक्षेपाची मुभा नसते.

4. राष्ट्रीय स्वार्थावर भर :
फक्त सत्तेचा विस्तार आणि राष्ट्राच्या वर्चस्वाला प्राधान्य दिले जाते.
5. प्रचार आणि दिशाभूल :
राजनयिक धोरणे जनतेसमोर चुकीच्या माहितीच्या आधारे सादर केली जातात.
6. युद्धप्रवृत्ती :
शांततेपेक्षा आक्रमक वर्चस्व आणि लष्करी उद्दिष्टांवर भर दिला जातो.

उदा. : हिटलरचा नाझी जर्मनी, मुसोलिनीचे इटली — गुप्त करार आणि युद्धनीतीवर आधारित राजनय.

प्रकरण ४ आधुनिक जागतिक व्यवस्था

अ) शीतयुद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था

● पहिल्या महायुद्धापूर्वीची आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था (Before World War I)

कालावधी : सुमारे 1815 – 1914

मुख्य वैशिष्ट्ये :

1. सत्तेचे संतुलन (Balance of Power):
युरोपीय राष्ट्रांनी परस्परांमध्ये सामर्थ्याचे संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला.
→ ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, ऑस्ट्रिया इत्यादी महत्त्वाची राष्ट्रे.
2. साम्राज्यवाद आणि वसाहतवादाचा काळ:
युरोपीय देशांनी आशिया, आफ्रिका व लॅटिन अमेरिकेत वसाहती स्थापन केल्या.
3. गुप्त करार आणि जुना राजनय:
राष्ट्रांमध्ये गुप्त संधी आणि सत्ताविस्तारवादी धोरणे होती.
4. राष्ट्रीयत्व आणि स्पर्धा:
प्रत्येक देश स्वतःच्या सामर्थ्यवृद्धीसाठी इतर राष्ट्रांशी स्पर्धा करत होता.
5. महायुद्धाचे कारण:
ह्या स्पर्धा, वसाहतींची स्पर्धा आणि शस्त्रस्पर्धा यामुळे 1914 मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाले.

● शीतयुद्धकालीन आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था (Cold War International Order)

कालावधी : 1945 – 1991

(दुसऱ्या महायुद्धानंतर ते सोव्हिएत संघाच्या विघटनापर्यंत)

मुख्य वैशिष्ट्ये :

1. द्विध्रुवीय व्यवस्था (Bipolar World Order):
जग दोन महासत्तांमध्ये विभागले गेले —
 - अमेरिका (USA) – भांडवलशाही आणि लोकशाही गटाचे नेतृत्व
 - सोव्हिएत संघ (USSR) – साम्यवादी गटाचे नेतृत्व
2. शीतयुद्ध (Cold War):
दोन महासत्तांमध्ये थेट युद्ध न होता विचारसरणी, शस्त्रस्पर्धा आणि राजनयिक तणाव चालू होता.
3. गट-राजकारण:
 - NATO (1949) : अमेरिका नेतृत्वाखालील संरक्षण संघटना.
 - Warsaw Pact (1955) : सोव्हिएत संघ नेतृत्वाखालील लष्करी गट.

4. **गुटनिरपेक्ष चळवळ (NAM):**
भारतासारख्या देशांनी कोणत्याही गटात न सामील होता स्वतंत्र धोरण अवलंबले.
5. **अणुशस्त्र स्पर्धा:**
अमेरिका आणि USSR यांनी अण्वस्त्रसाठा वाढवला.
6. **तिसऱ्या जगातील देशांचे उदय:**
आफ्रिका व आशियातील अनेक देशांनी स्वातंत्र्य मिळवून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सहभाग वाढवला.
7. **संयुक्त राष्ट्रसंघाची भूमिका:**
जागतिक शांततेसाठी आणि मानवाधिकार संरक्षणासाठी कार्यरत संस्था.

- **एकध्रुवीय आणि बहुध्रुवीय व्यवस्था**

शीतयुद्ध संपल्यानंतर (1991 नंतर) जागतिक सत्तासंतुलनात मोठे बदल झाले. सोव्हिएत संघाचे विघटन झाल्यानंतर अमेरिका एकमेव महासत्ता म्हणून उदयास आली — हा काळ **एकध्रुवीय व्यवस्था** म्हणून ओळखला गेला. परंतु पुढे चीन, युरोपियन युनियन, रशिया, भारत यांसारख्या राष्ट्रांनी शक्ती मिळवू लागल्याने जग पुन्हा **बहुध्रुवीय व्यवस्थेकडे** झुकले.

१. एकध्रुवीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था (Unipolar International Order)

अर्थ : एकध्रुवीय व्यवस्था म्हणजे — जागतिक सत्तेचे, नेतृत्वाचे आणि प्रभावाचे केंद्र एका राष्ट्राकडे केंद्रीत असणे. शीतयुद्धानंतर (1991–सुमारास 2008 पर्यंत) अमेरिका ही जगातील एकमेव महासत्ता होती, म्हणून या काळाला “अमेरिकन एकध्रुवीयता” (American Unipolarity) असे म्हटले जाते.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

1. **अमेरिकेचे जागतिक वर्चस्व :**
सोव्हिएत संघाच्या पतनानंतर अमेरिका आर्थिक, लष्करी आणि राजनयिकदृष्ट्या सर्वोच्च ठरली.
2. **जागतिक संस्थांवर प्रभाव :**
संयुक्त राष्ट्रसंघ (UNO), IMF, World Bank, WTO यांवर अमेरिकेचा प्रभाव वाढला.
3. **लोकशाही व उदारीकरणाचा प्रसार :**
अमेरिका आणि पाश्चात्य देशांनी “लोकशाही” आणि “मुक्त बाजारपेठ” या संकल्पना जागतिक स्तरावर प्रसारित केल्या.
4. **अमेरिकन हस्तक्षेपवाद (Interventionism) :**
अमेरिकेने जागतिक शांततेच्या नावाखाली इतर देशांत लष्करी हस्तक्षेप केले.
उदा. : इराक (2003), अफगाणिस्तान (2001), सर्बिया (1999).
5. **जागतिकीकरणाचा वेगवान प्रसार :**
मुक्त व्यापार, बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि माहिती तंत्रज्ञानाने अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली नवा जागतिक आर्थिक क्रम निर्माण केला.
6. **अणुशक्ती व लष्करी प्रभुत्व :**
NATO आणि इतर करारामुळे अमेरिकेचे लष्करी वर्चस्व टिकून राहिले.

मर्यादा :

- अमेरिकेच्या धोरणांवर इतर देशांमध्ये नाराजी वाढली.
- दहशतवाद (विशेषतः 9/11 नंतर) आणि मध्यपूर्वेतील अस्थिरता वाढली.
- चीन आणि रशिया यांच्या उदयानंतर एकध्रुवीयतेचे वर्चस्व कमी होऊ लागले.

२. बहुध्रुवीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था (Multipolar International Order)

अर्थ : बहुध्रुवीय व्यवस्था म्हणजे — जागतिक सत्तेचे केंद्र अनेक राष्ट्रांमध्ये विभागलेले असणे.

21व्या शतकात अमेरिका व्यतिरिक्त चीन, रशिया, युरोपियन युनियन, भारत, जपान, ब्राझील आदी देश जागतिक प्रभावशाली शक्ती म्हणून उदयास आले.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

1. **अनेक शक्तिकेंद्रांचा उदय :**

- चीन — आर्थिक व लष्करी महासत्ता.
- युरोपियन युनियन (EU) — आर्थिक व राजनयिक सामर्थ्य.
- भारत — तंत्रज्ञान, लोकशाही आणि गुटनिरपेक्ष भूमिका.
- रशिया — ऊर्जा व संरक्षण क्षेत्रातील प्रभाव.

2. **सत्तेचे संतुलन (Balance of Power):**

जगात एकाच देशाचे वर्चस्व न राहता परस्पर अवलंबित्व वाढले.

3. **प्रादेशिक सहकार्य संस्था :**

- BRICS, G20, ASEAN, SCO अशा गटांद्वारे सहकार्य वाढले.

4. **नव्या मुद्द्यांवर भर :**

हवामान बदल, दहशतवाद, सायबर सुरक्षा, शाश्वत विकास या विषयांवर सामूहिक प्रयत्न.

5. **राजनयाचे विविधीकरण :**

प्रत्येक देश आपले हित साधण्यासाठी अनेक राष्ट्रांशी स्वतंत्र संबंध ठेवतो.

6. **समानता व परस्परावलंबित्व :**

कोणतेही एकच राष्ट्र जागतिक निर्णय एकट्याने घेऊ शकत नाही; सर्वांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

मर्यादा :

- विविध राष्ट्रांमधील स्पर्धा व तणाव वाढू शकतो (उदा. अमेरिका-चीन, रशिया-पश्चिम).
- निर्णय प्रक्रियेत विलंब व मतभेद वाढण्याची शक्यता.

ब) प्रादेशिक संघटना

१) **युरोपियन महासंघ (European Union - EU)**

१. **ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :**

दुसऱ्या महायुद्धानंतर (1945 नंतर) युरोप खंड आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक दृष्ट्या उद्ध्वस्त झाला होता.

युरोपातील राष्ट्रांनी पुन्हा युद्ध टाळण्यासाठी, परस्पर सहकार्य वाढवण्यासाठी आणि आर्थिक पुनरुत्थान घडवण्यासाठी एकत्र येण्याचा निर्णय घेतला.

याच पार्श्वभूमीवर **युरोपियन महासंघ (European Union)** या संघटनेची निर्मिती झाली.

मुख्य टप्पे :

1. **1949 : युरोप परिषद (Council of Europe)**

- युरोपातील राष्ट्रांमध्ये सांस्कृतिक आणि राजकीय सहकार्य वाढवण्यासाठी स्थापन.

2. **1951 : युरोपियन कोळसा आणि पोलाद समुदाय (ECSC)**

- फ्रान्स, पश्चिम जर्मनी, इटली, बेल्जियम, नेदरलँड्स, लक्झेम्बर्ग यांनी मिळून कोळसा आणि पोलाद उद्योगांचे एकत्र नियोजन सुरू केले.
- हा युरोपियन संघाचा पहिला टप्पा मानला जातो.

3. **1957 : रोम करार (Treaty of Rome)**

- “युरोपियन आर्थिक समुदाय (EEC)” आणि “युरोपियन अणुऊर्जा समुदाय (EURATOM)” ची स्थापना.
- आर्थिक सहकार्य व मुक्त बाजारपेठेचे पायाभूत कार्य.
- 4. **1992 : मास्ट्रिख्ट करार (Treaty of Maastricht)**
 - युरोपियन महासंघ (European Union) अधिकृतपणे स्थापन.
 - एकसमान चलन, परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षेसाठी एकसंध रचना तयार.
- 5. **2009 : लिस्बन करार (Treaty of Lisbon)**
 - संघाच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा व अधिक लोकशाहीकरण.
 - युरोपियन संसदेचे अधिकार वाढवले.

२. उद्दिष्टे (Objectives of the European Union):

1. **युरोपात शाश्वत शांतता प्रस्थापित करणे**
 - युद्धास कारणीभूत असणारे मतभेद दूर करून एकात्मता वाढवणे.
2. **आर्थिक एकात्मता (Economic Integration)**
 - सदस्य राष्ट्रांमध्ये मुक्त व्यापार, एकसमान चलन (युरो), आणि आर्थिक विकास साधणे.
3. **सामाजिक आणि राजकीय स्थैर्य**
 - लोकशाही, मानवी हक्क आणि कायद्याचे राज्य यांना प्रोत्साहन देणे.
4. **परराष्ट्र व संरक्षण धोरणात समन्वय**
 - जगात युरोपची सामूहिक भूमिका मजबूत करणे.
5. **शिक्षण, संशोधन आणि रोजगार वाढवणे**
 - युरोपातील नागरिकांसाठी समान संधी निर्माण करणे.
6. **पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकास**
 - हरित अर्थव्यवस्था व पर्यावरणपूरक धोरणांवर भर.

३. रचना (Structure of the European Union):

युरोपियन महासंघाची रचना ही तीन प्रमुख संस्थात्मक स्तरांवर आधारित आहे —

(अ) युरोपियन संसद (European Parliament):

- थेट निवडून आलेले सदस्य (सुमारे 700+).
- युरोपियन नागरिकांचे प्रतिनिधित्व करते.
- कायदे, अर्थसंकल्प आणि धोरणांवर नियंत्रण ठेवते.

(ब) युरोपियन परिषद (European Council):

- सदस्य राष्ट्रांचे राष्ट्रप्रमुख किंवा पंतप्रधान यांचा समावेश.
- धोरणात्मक निर्णय आणि दिशा ठरवते.
- युरोपियन महासंघाचे सर्वोच्च निर्णयक्षम मंडळ.

(क) युरोपियन आयोग (European Commission):

- कार्यकारी संस्था (Executive body).
- धोरणांची अंमलबजावणी करते.
- कायद्यांचे प्रस्ताव सादर करते आणि पालन पाहते.

(ड) युरोपियन न्यायालय (Court of Justice of the EU):

- युरोपियन कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करते.
- सदस्य राष्ट्रांतील वाद मिटवते.

(ई) युरोपियन सेंट्रल बँक (European Central Bank):

- “युरो” चलनाचे नियमन करते.
- आर्थिक स्थैर्य व चलनधोरण राबवते.

(फ) लेखापरीक्षण न्यायालय (Court of Auditors):

- आर्थिक व्यवहारांची पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते.

४. कार्ये (Functions of the European Union):

1. आर्थिक कार्ये :

- सदस्य राष्ट्रांमध्ये मुक्त व्यापार क्षेत्र (Free Trade Zone).
- एकसमान चलन — युरो (€) ची अंमलबजावणी.
- कृषी, उद्योग, ऊर्जा आणि व्यापार धोरणे समन्वयित करणे.

2. राजकीय कार्ये :

- सामूहिक परराष्ट्र धोरण तयार करणे.
- जागतिक मंचावर एकसंध भूमिका घेणे.
- लोकशाही आणि मानवाधिकारांचे रक्षण.

3. सामाजिक व सांस्कृतिक कार्ये :

- शिक्षण, संस्कृती, संशोधन आणि युवा विनिमय कार्यक्रम (उदा. Erasmus+).
- युरोपियन नागरिकत्व संकल्पना.

4. पर्यावरणीय कार्ये :

- कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, हरित ऊर्जेला प्रोत्साहन देणे.

5. संरक्षण व सुरक्षा :

- दहशतवादविरोधी सहकार्य, सीमासुरक्षा आणि संरक्षण धोरण.

२. आसियान :

(ASEAN – Association of Southeast Asian Nations)

१. स्थापना (Establishment):

पूर्ण नाव: Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)

स्थापना दिनांक: ८ ऑगस्ट १९६७

स्थळ: बँकॉक (थायलंड)

स्थापनेचा करार: बँकॉक घोषणा (Bangkok Declaration)

संस्थापक देश (५):

1. इंडोनेशिया
2. मलेशिया
3. फिलीपाईन्स
4. सिंगापूर
5. थायलंड

नंतर इतर देश सामील झाले:

- ब्रुनेई (1984),
- व्हिएतनाम (1995),
- लाओस व म्यानमार (1997),
- कंबोडिया (1999).

एकूण सदस्य देश: 10

मुख्यालय: जकार्ता, इंडोनेशिया

२. उद्दिष्टे (Objectives of ASEAN):

1. आर्थिक विकास आणि प्रादेशिक स्थैर्य वाढवणे.
2. सदस्य देशांमध्ये सहकार्य आणि परस्पर समज वाढवणे.
3. शांतता, स्थैर्य आणि सुरक्षा राखणे.
4. विज्ञान, तंत्रज्ञान, शिक्षण, संस्कृती आणि प्रशासन क्षेत्रात सहकार्य.
5. व्यापार आणि गुंतवणूक वाढवून प्रादेशिक प्रगती साधणे.

३. रचना (Structure of ASEAN):

आसियानची रचना विविध स्तरांवर कार्यरत असते —

(अ) आसियान शिखर परिषद (ASEAN Summit):

- सर्वोच्च निर्णय घेणारे मंडळ.
- सदस्य देशांचे राष्ट्रप्रमुख किंवा पंतप्रधान उपस्थित राहतात.
- वर्षातून किमान दोनदा बैठक.
- धोरणात्मक दिशा आणि मोठे निर्णय घेते.

(ब) आसियान समन्वय परिषद (ASEAN Coordinating Council):

- परराष्ट्र मंत्र्यांचा समावेश.
- विविध क्षेत्रांतील सहकार्यांचे समन्वयन करते.

(क) आसियान मंत्री परिषद (Sectoral Ministerial Councils):

- अर्थ, शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण इत्यादी विषयांवरील मंत्रीस्तरीय बैठका.

(ड) आसियान सचिवालय (ASEAN Secretariat):

- मुख्य प्रशासकीय संस्था.
- मुख्यालय: जकार्ता (इंडोनेशिया)
- सचिव-जनरल: पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडला जातो.

४. प्रमुख परिषद व उपक्रम:

1. ASEAN Summit: सर्वोच्च धोरण ठरवणारी वार्षिक बैठक.
2. ASEAN Regional Forum (ARF):
 - 1994 मध्ये स्थापना.
 - प्रादेशिक सुरक्षा आणि राजनयिक संवादासाठी.
3. East Asia Summit (EAS):
 - ASEAN + भारत, चीन, जपान, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, अमेरिका, रशिया.
 - आशिया-प्रशांत क्षेत्रातील सहकार्य वाढवते.
4. ASEAN Free Trade Area (AFTA):
 - 1992 मध्ये स्थापन.
 - सदस्य देशांमधील मुक्त व्यापारासाठी.

५. भारताबरोबरचे संबंध (India-ASEAN Relations):

भारत आणि आसियान यांचे संबंध अत्यंत महत्त्वाचे आणि बहुआयामी आहेत.

(अ) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

- भारताचे आग्नेय आशियाशी प्राचीन काळापासून सांस्कृतिक, धार्मिक आणि व्यापारी संबंध आहेत (उदा. बौद्ध धर्म, संस्कृती, व्यापार).

(ब) राजनैतिक संबंध:

- **1992:** भारत “Sectoral Dialogue Partner” म्हणून स्वीकारला गेला.
- **1996:** “Full Dialogue Partner.”
- **2002:** भारत-ASEAN शिखर परिषदांची सुरुवात.
- **2012:** संबंधांना “Strategic Partnership” दर्जा.

(क) आर्थिक संबंध:

- 2010 पासून भारत-ASEAN मुक्त व्यापार करार (FTA) लागू.
- भारताचा आसियानसोबतचा व्यापार दरवर्षी वाढत आहे.

(ड) सुरक्षा व संरक्षण सहकार्य:

- सागरी सुरक्षा, दहशतवादविरोधी कार्य, सायबर सुरक्षा या क्षेत्रांत सहकार्य.

(ई) सांस्कृतिक व शैक्षणिक सहकार्य:

- विद्यार्थी विनिमय कार्यक्रम, पर्यटन, सांस्कृतिक उत्सव.
- “Act East Policy” अंतर्गत भारत आसियानशी आपले संबंध मजबूत करत आहे.

निष्कर्ष :

आसियान ही आग्नेय आशियातील सर्वाधिक यशस्वी प्रादेशिक संघटना आहे.

तिच्या माध्यमातून भारत आणि आग्नेय आशियातील राष्ट्रांमध्ये राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहकार्याची नवी दारे उघडली आहेत.

क) आर्थिक संघटना

१) जागतिक व्यापार संघटना (World Trade Organization - WTO)

१. स्थापना (Establishment):

पूर्ण नाव: *World Trade Organization (WTO)*

स्थापना दिनांक: १ जानेवारी १९९५

मुख्यालय: जिनेव्हा, स्वित्झर्लंड

सदस्य देश: सुमारे १६४ देश (भारतासह)

अधिकृत भाषा: इंग्रजी, फ्रेंच, स्पॅनिश

स्थापनेचा करार:

- माराकेच करार (*Marrakesh Agreement*) — एप्रिल १९९४
- हा करार *General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)* च्या सुधारित रूपातून तयार झाला.

WTO ने 1948 पासून कार्यरत असलेल्या GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) ची जागा घेतली.

२. उद्दिष्टे (Objectives of WTO):

1. जागतिक व्यापार मुक्त आणि न्याय्य ठेवणे.
 - व्यापारातील अडथळे (शुल्क, कोटा इ.) कमी करणे.
2. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्थैर्य राखणे.
 - व्यापार धोरणांमध्ये पारदर्शकता वाढवणे.
3. सदस्य देशांमध्ये परस्पर सहकार्य वाढवणे.
4. विकसनशील देशांना व्यापारात संधी देणे.

- आर्थिक विकास आणि रोजगार वाढवणे.
- 5. व्यापारविषयक वादांचे शांततामय निराकरण.
- 6. सेवा आणि बौद्धिक संपदा क्षेत्रातील व्यापाराचे नियमन.

३. रचना (Structure of WTO):

(अ) मंत्री परिषद (Ministerial Conference):

- सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था.
- दर दोन वर्षांनी बैठक होते.
- सर्व सदस्य देशांचे व्यापार मंत्री सहभागी होतात.
- धोरणात्मक व कायदेशीर निर्णय घेतले जातात.

(ब) सामान्य परिषद (General Council):

- दैनंदिन कामकाज पाहते.
- वाद निराकरण व धोरण पुनरावलोकन समित्यांचे नियंत्रण.

(क) वाद निराकरण संस्था (Dispute Settlement Body):

- देशांतील व्यापारविषयक वाद सोडवते.
- निर्णय बंधनकारक असतो.

(ड) व्यापार धोरण पुनरावलोकन संस्था (Trade Policy Review Body):

- सदस्य देशांच्या व्यापार धोरणांचे मूल्यांकन करते.

(ई) सचिवालय (Secretariat):

- मुख्यालय जिनेव्हा येथे आहे.
- महासंचालक (Director-General):
 - सध्याचे महासंचालक (2024 नुसार): डॉ. नोझी ओकोजो-इवेला (नायजेरिया)

४. कार्ये (Functions of WTO):

1. आंतरराष्ट्रीय व्यापारास प्रोत्साहन:
 - वस्तू, सेवा आणि बौद्धिक संपदा क्षेत्रातील व्यापार सुलभ करणे.
2. व्यापार नियमांची अंमलबजावणी:
 - सर्व सदस्य राष्ट्रांनी एकसमान नियमांचे पालन करावे यासाठी देखरेख.
3. वाद निराकरण:
 - सदस्य देशांतील व्यापारविषयक तंटे सोडवणे.
4. विकसनशील देशांना मदत:
 - तांत्रिक मदत, सल्ला आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम.
5. मुक्त बाजारपेठेचा विस्तार:
 - आयात-निर्यातवरील निर्बंध कमी करणे.
6. नवीन व्यापार करारांचे वाटाघाटी:
 - *Doha Development Round* सारख्या चर्चाद्वारे नवीन करार.

५. भारत आणि WTO (India and WTO):

1. भारतीय सदस्यत्व:
 - भारत हा WTO चा संस्थापक सदस्य आहे.
2. भारतीय व्यापारावर परिणाम:
 - कृषी, सेवा आणि औद्योगिक क्षेत्रात सुधारणा.

- निर्यात संधी वाढल्या, पण स्पर्धाही तीव्र झाली.
- 3. **भारताचे प्रमुख मुद्दे:**
 - कृषी अनुदानांवरील मर्यादा (Food Security).
 - औषधांच्या बौद्धिक संपदा अधिकारांबाबत (TRIPS).
 - सेवा क्षेत्रातील प्रवेश व स्थलांतर धोरण.
- 4. **भारताचा लाभ:**
 - जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश.
 - परकीय गुंतवणुकीस प्रोत्साहन.
 - व्यापारातील पारदर्शकता व स्थैर्य.

६. WTO च्या प्रमुख करारांची उदाहरणे:

करार	विषय
GATT	वस्तूंच्या व्यापाराचे नियम
GATS	सेवा क्षेत्रातील व्यापाराचे नियम
TRIPS	बौद्धिक संपदा हक्क
TRIMS	गुंतवणूकविषयक उपाय
AoA	कृषी करार (Agreement on Agriculture)

७. निष्कर्ष :

जागतिक व्यापार संघटना ही आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे नियमन करणारी सर्वात प्रभावी संघटना आहे. तिच्या माध्यमातून व्यापाराचे जागतिकीकरण, पारदर्शकता, आणि सहकार्य वाढले आहे. तथापि, विकसनशील देशांसाठी समान संधी आणि न्याय्य व्यापार व्यवस्था याबाबत अजूनही आव्हाने कायम आहेत.

२) ब्रिक्स (BRICS)

१. परिचय व स्थापना (Introduction and Establishment):

पूर्ण नाव: BRICS — *Brazil, Russia, India, China, South Africa*

ही पाच उदयोन्मुख (Emerging) अर्थव्यवस्थांची आंतरराष्ट्रीय संघटना आहे.

तिचे उद्दिष्ट म्हणजे जागतिक आर्थिक, राजकीय आणि वित्तीय व्यवस्थेत विकसनशील देशांचा सहभाग आणि प्रभाव वाढवणे.

घटक	माहिती
स्थापना वर्ष	2009
पहिली शिखर परिषद	2009, येकातेरिनबर्ग (रशिया)
सदस्य देश	ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका
मुख्यालय (न्यू डेव्हलपमेंट बँक) शांघाय, चीन	
अध्यक्षपद	दरवर्षी एका सदस्य देशाकडे क्रमाने असते

२. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background):

- 2001 मध्ये जिम ओ'नील (Goldman Sachs) यांनी “BRIC” हा शब्द वापरला — *Brazil, Russia, India, China* — या चार वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांचा संदर्भ देण्यासाठी.

- 2006 मध्ये या देशांचे परराष्ट्र मंत्री प्रथमच भेटले.
- 2009 मध्ये औपचारिक शिखर परिषद झाली आणि **BRIC गटाचा जन्म झाला.**
- 2010 मध्ये दक्षिण आफ्रिका सामील झाल्याने गटाचे नाव “**BRICS**” असे झाले.

३. उद्दिष्टे (Objectives of BRICS):

1. आर्थिक सहकार्य वाढवणे
 - व्यापार, गुंतवणूक, आणि विकास प्रकल्पांमध्ये परस्पर सहयोग.
2. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांमध्ये सुधारणा
 - IMF आणि World Bank सारख्या संस्थांमध्ये विकसनशील देशांना अधिक प्रतिनिधित्व मिळावे.
3. बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था निर्माण करणे
 - एकध्रुवीय अमेरिकन वर्चस्वाला पर्याय देणे.
4. विकास आणि शाश्वत प्रगतीला चालना देणे.
5. दहशतवाद, सायबर सुरक्षा, आणि हवामान बदलावर सहकार्य.

४. रचना (Structure of BRICS):

BRICS हा औपचारिक करार आधारित गट नसून संवाद आणि सहकार्याचा मंच (Forum) आहे.

त्यात पुढील प्रमुख घटकांचा समावेश आहे:

(अ) शिखर परिषद (Summit):

- दरवर्षी आयोजित केली जाते.
- सदस्य देशांचे राष्ट्रप्रमुख किंवा पंतप्रधान सहभागी होतात.
- प्रमुख निर्णय आणि धोरण आखले जातात.

(ब) परराष्ट्र मंत्री परिषद (Foreign Ministers Meeting):

- परराष्ट्र धोरणातील समन्वयासाठी.

(क) BRICS Business Council:

- व्यवसाय क्षेत्रातील सहकार्य वाढवण्यासाठी.

(ड) BRICS Academic Forum:

- संशोधन, शिक्षण, आणि विचारविनिमय मंच.

(ई) न्यू डेव्हलपमेंट बँक (NDB):

- 2014 मध्ये स्थापन.
- उद्दिष्ट: पायाभूत सुविधा आणि शाश्वत विकास प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य.
- मुख्यालय: शांघाय, चीन
- भारतामध्ये प्रादेशिक केंद्र: गुडगाव (GIFT City), गुजरात

५. कार्ये (Functions of BRICS):

1. आर्थिक सहकार्य:
 - सदस्य देशांमधील व्यापार आणि गुंतवणूक प्रोत्साहन.
2. विकास वित्तपुरवठा:
 - न्यू डेव्हलपमेंट बँकेद्वारे विकास प्रकल्पांना कर्ज.
3. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्थेत सुधारणा:
 - IMF व जागतिक बँकेतील धोरणांवर प्रभाव.
4. शांतता आणि सुरक्षा:
 - दहशतवादविरोधी सहकार्य आणि जागतिक स्थैर्याचा प्रचार.

5. सांस्कृतिक व शैक्षणिक देवाणघेवाण:
 - युवा, विद्यार्थी, आणि संशोधकांमध्ये सहकार्य कार्यक्रम.
6. हवामान बदल व ऊर्जा सहकार्य:
 - हरित ऊर्जेतील गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानविकास.

६. भारत आणि BRICS (India and BRICS):

1. सक्रिय सहभाग:
 - भारत हा BRICS चा संस्थापक सदस्य असून सर्व परिषदांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो.
 2. मुख्य क्षेत्रे:
 - डिजिटल अर्थव्यवस्था, स्टार्टअप्स, कृषी तंत्रज्ञान, आरोग्य, शिक्षण.
 3. भारताच्या पुढाकाराने:
 - “BRICS Innovation Network”, “BRICS Film Festival”, “BRICS Vaccine R&D Centre” सारखे उपक्रम सुरू झाले.
 4. राजनैतिक महत्त्व:
 - BRICS हे भारतासाठी पश्चिमेतर (Non-Western) देशांसोबत सहकार्याचे प्रभावी व्यासपीठ आहे.
-